

Klostersting og broderiværksteder

- nonneklostre som centre for produktion af pragttekstiler

af Kathrine Vestergård

En side af klosterliv, som sjældent ses behandlet, er tekstilproduktion. Et aspekt af benediktinernes regel ”bed og arbejde” var beskæftigelse med vedligeholdelse og fremstilling af tekstiler til kloster og kirke. Klostre som Kloster Lüne ved Lüneburg i Tyskland og Vadstena Kloster i Sverige har bevaret samlinger af gejstlige pragttekstiler, der menes at være fremstillet af nonnerne selv. Den Hellige Birgitta foreskriver også i sine klosterregler, at en del af arbejdet skulle være fremstilling af tekstiler, både syning af tøj og udfærdigelse af pragttekstiler.¹ Men var denne produktion bare til klostrets eget brug, eller var produktionen også rettet ud af klostret? Dette spørgsmål har givet anledning til at undersøge, om nonneklostre kan anskues som værksteder eller centre for en organiseret produktion af pragttekstiler.

Det har ikke været muligt at gå i dybden med kildematerialet eller afprøve hypotesen på tilstrækkeligt omfangsrigt materiale. Denne artikel er derfor kun en sammenstilling af den eksisterende forskning på området, og et tankeeksperiment over hvilken rolle en evt. tekstilproduktion kan have spillet for nonneklostrene.

Fig. 1. En nonne og to adelsfrøkener udøver tekstilarbejde. Detalje af billede. Frankrig 1500-tallet. Efter Cardon 1999 fig. 76.

Organisering af tekstilproduktion i Europa

For at skabe forståelse for hvilken økonomisk betydning en tekstilproduktion kan have haft for et kloster, vil en række forskellige organisationsformer af tekstilproduktion blive beskrevet. Den lokale eller hjemlige produktion til selvforsyning eller salg af overskudsvarer på marked er ikke interessant i denne forbindelse. Det er den professionelle tekstilproduktion i Europa, hvor hele byers eller regioners økonomi er baseret på produktion og salg af tekstiler, først og fremmest pragttekstiler, der er interessant.

Pragttekstiler er en betegnelse for forskellige typer af tekstiler, der har til formål at udsmykke. Denne type tekstiler anvendtes af Europas overklasse og var prestigesymboler for deres sociale stand og rigdom. I kirkelige sammenhænge blev tekstilerne anvendt til liturgiske dragter, alterduge og vægtæpper. Pragttekstiler kan således bestå af mønstrede silkestoffer, broderier og farvestrålende vævede billedtæpper.²

I Europa kan en række tekstilområder udpeges. Fra England kendes broderistilen, *Opus Anglicanum*, som anses at være en produktion

organiseret af hoffet. Fra en række tyske og flamske værksteder kendes også prægtige broderede tekstiler. Europæiske tekstiler var ikke de eneste, der blev handlet med. Gennem handelsvejene fandt pragttekstiler fra Kina, Persien og Byzans vejen til de europæiske fyrstepaladser.³ Blandt de tidligste værksteder var Palermo centrum for produktion af pragttekstiler i 900-1100-tallet. Også i Spanien blev et centrum med rødder i den islamiske håndværkskunst etableret. Fyrsterne importerede arabiske håndværkere, der etablerede en ny håndværkstradition.⁴ Fra 1200-tallet til 1500-tallet blomstrede en produktion af mønstrede silkestoffer i de norditalienske bystater Lucca, Firenze og Venedig. Produktionen var styret af individuelle frie handelsmænd og stofferne blev vævet af professionelle håndværkere i fabriks- eller industrilignende miljøer. Også fint hørlærred var i omløb på det europæiske handelsmarked. Det kom hovedsagligt fra Frankrig og Sydtyskland, og produktionen var organiseret som en bondeindustri, hvor hørren blev dyrket, forarbejdet og vævet på samme sted.⁵

Flandern og Nederlandene er mest kendt for produktionen af klæde, men en række andre typer af tekstiler blev også produceret her som billigere stoffer af uld, hørlærred samt udsøgte gobeliner og tæpper. Et andet stort produktionsområde var Toscana med Firenze som centrum.

Klædeproduktionen var organiseret med mellemforhandlere og distributører, der opkøbte og videresolgte råvarer og halvfabrikata som et led i forarbejdningen og produktionen. Produktionen var således centreret på byområder med etablerede professionelle mandlige håndværkere.⁶

Organiseringen af tekstilproduktionen var altså forskellig inden for de forskellige typer af tekstiler. Mens den tidlige produktion af pragttekstiler var styret og afhængig af fyrstepaladser og de europæiske hoffer, var produktionen af klæde og silkestoffer organiseret og styret af købmænd og professionelle, selvstændige håndværkere.

Broderikunsten

Broderiteknikken anvendtes, som nævnt ovenfor, til fremstilling af pragttekstiler. Silketekstilerne blev fremstillet i Norditalien eller importeret fra Orienten, så det er hovedsageligt broderierne, som tilskrives klostrenes tekstilproduktioner. Derfor skal denne teknik beskrives mere detaljeret.

Broderikunsten er meget anderledes end anden tekstilkunst og fremstilling. Alt materiale, som er smidigt, kan anvendes. Som underlag kan læder, silke, hør, bomuld, uld bruges, og som broderigarn anvendes foruden uld, hør og silkestråd også dyrebare materialer som guld, sølv, ædelstene, perler og pallietter.⁷

I det middelalderlige broderi ses tre overordnede traditioner: uldbroderi, hørbroderi og guldbroderi. Underlaget har varieret, men hørlærred har været det mest anvendte. I perioden 1200-1350 var England kendt for sit Opus Anglicanum-broderi. Bayeux-tapetet tilskrives den engelske tradition, men stingtypen, nedlagt syning, er ikke den samme som opus anglicanum-stilens foretrukne, nedlagt syning med gennemtrukket guldstråd. Opus anglicanum fremstilledes i klostre såvel som i verdslige værksteder.⁸

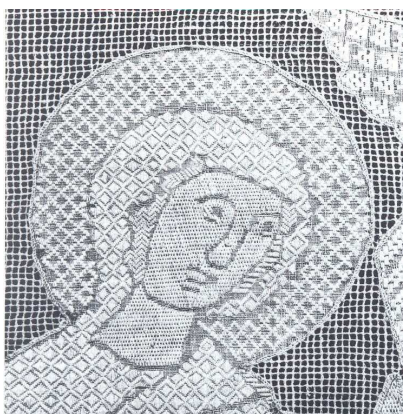

Fig. 2. Hvidbroderi, detalje fra alterdug. Kloster Lüne, omkring 1300. Efter Appuhn 1990 s. 32.

Opus teutonicum er den middelalderlige betegnelse for tysk hvidbroderi – hvid hørtråd på hvidt hørlærred i et væld af teknikker. (Se fig.) Baggrunden er ofte i gennembrudt syning, mens hver flade er udført i en ny stingtype.⁹ Hvidbroderiet blev ofte anvendt til alterduge, og det kan synes farveløst, men dette opvejes af uldbroderiets spraglede vægtæpper.¹⁰

De stingtyper som blev anvendt til linier, var for- og bagsting, kæde-, split- og kontursting. Til udfyldning af flader blev tungesting, tviststing og fladsting, også kaldet gobelinsting, anvendt. I disse sting forgik arbejdet kun med én tråd. I en anden meget brugt stingtype foregik arbejdet med to tråde. Den ene tråd blev spændt ud over underlaget i rækker og den anden syede rækkerne fast til underlaget. Denne stingtype kaldes nedlagt syning, men har også fået navnet klostersting.¹¹

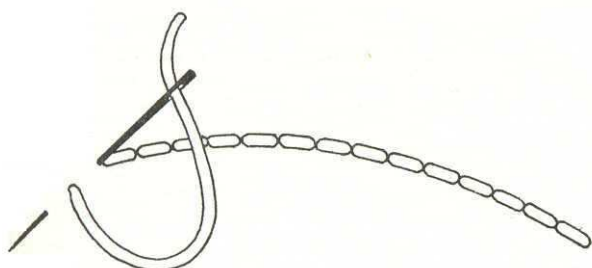

Fig. 3. Bagsting. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 9.

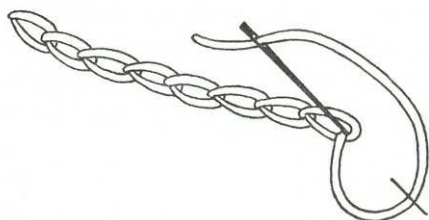

Fig. 4. Kædesting. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 9.

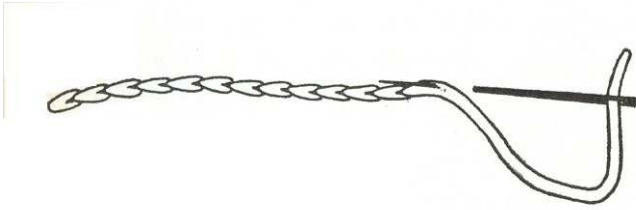

Fig. 5. Splitsting. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 9.

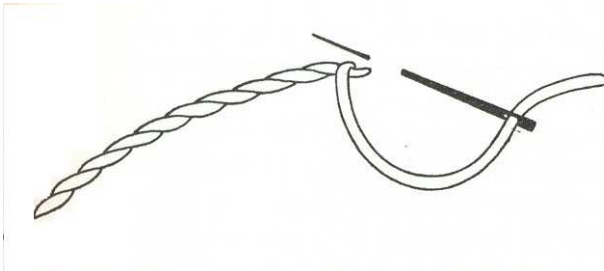

Fig. 6. Kontursting. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 9.

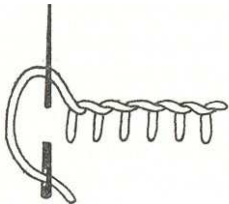

Fig. 7. Tungesting. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 9.

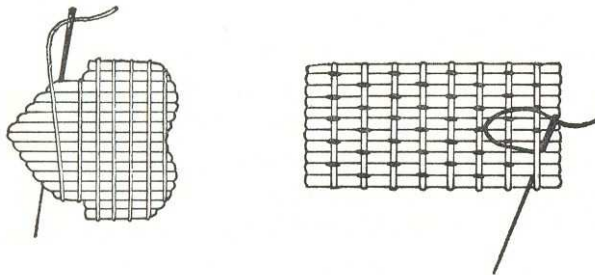

Fig. 8. Gobelinsting. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 10.

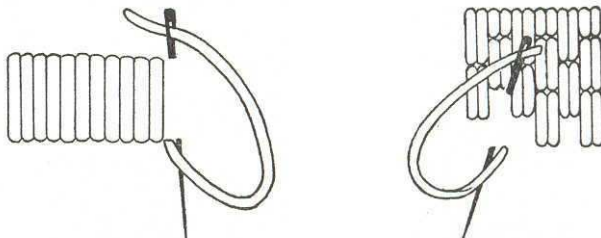

Fig. 9. Nedlagt syning. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963 s.11.

Fra middelalderens begyndelse til ind i 1500-tallet kan broderikunsten betragtes som en af kirkens trofaste formidlingsgenrer. Utallige scener fra Bibelen, Legenda Aurea og profane billeder som Tristanlegenden er gengivet med nål og tråd i sirlige slyng og sting. Billederne er broderet ud fra forlæg i enten fri hånd eller optegnet direkte på underlaget. Forlæggene kan være hentet fra klostrenes illuminerede håndskrifter eller måske udarbejdet af omvandrende håndværkere og malere.¹² De bevarede broderier afspejler en stor kunstfærdig sans samt kendskab til materialer og beherskelse af teknisk kunnen.

Tekstilproduktion i nonneklostre

Nonneklostrene som produktionscentre har kun haft begrænset opmærksomhed fra såvel tekstilforskning som klosterforskning. Det synes dog i den ældre litteratur at være en alment vedtaget holdning, at klostrene fremstillede tekstiler både til eget forbrug og til salg.¹³ I 1928/29 udgav Agnes Branting og Andreas Lindblom et stort værk om middelalderlige vævninger og broderier i Sverige.¹⁴ Her fremsættes teorien, at Vadstena Kloster systematisk producerede pragttekstiler til såvel eget forbrug som til salg, og at værkstedet ligefrem fungerede som skole og spredningscentrum for udvikling af en svensk broderitradition. Inger Estham er dog siden nået frem til, at der ikke er belæg for en tekstilproduktion med henblik på salg, og at salg af tekstilerne har været undtagelsen snarere end reglen.¹⁵

På trods af spinkle belæg og tvetydige kilder er det dog i mange publikationer en vedtaget lov at nonneklostrene producerede tekstiler i stort omfang. Meget forskning inden for området bygger på Branting og Lindbloms teori, og andre nonneklostre især i Tyskland menes at have haft lignende produktionsforhold. Oplysningerne omkring tekstilproduktionen i

Vadstena Kloster ligesom materialet fra det tyske Kloster Lüne vil i det følgende blive beskrevet.

Tekstilproduktion i Vadstena Kloster

Vadstena Kloster er et birgittinerkloster indviet i år 1384 og opløst år 1595. For nonnerne i klostret bestod en fast del af dagen i arbejdet med tekstilfremstilling.¹⁶ Nonnerne blev fordelt på de forskellige arbejdsområder alt efter, hvilke kundskaber den enkelte havde. Dette gjorde det muligt for meget dygtige nonner at markere sig, og i kilderne omtales flere som særlige dygtige med stor betydning for tekstilproduktionen. Der var således flere niveauer i produktionen. Uldstoffer blev fremstillet til beklædning og sengetøj, hørstoffer anvendtes til bordduge, håndklæder, nonnernes hovedbeklædning og som for i liturgiske dragter samt til underlag for broderier. Ved siden af denne praktisk betonedede tekstilproduktion udvikledes en mere kunstnerisk produktion af pragttekstiler. Det var bl.a. mønstrede vævede stoffer, bånd, besætninger i knipling og sprang, foruden guld- og silkebroderier.¹⁷

I de skriftlige kilder beskrives, hvordan fire nonner havde ansvaret for vedligeholdelsen af klosterkirkens tekstiler. De skulle ligeledes fremstille tekstiler til klosterkirkens eget behov.¹⁸ Ved middelalderens slutning fandtes omkring 60 altre i klosterkirken, som efter Birgittas forskrifter hver skulle udstyres med to sæt altertekstiler og to sæt messedragter. Klosterkirkens eget behov for tekstiler var derfor ret stort. Det var dog ikke alle altrene, der var ejet af klostret. Omtrent halvdelen var ejet af private alterstiftelser, og det synes nærliggende at tro, at også tekstilerne var købt og betalt af altrenes ejere. Det europæiske marked for religiøse tekstiler var ret stort, og udbuddene var mange, så det kan tænkes, at en del tekstiler blev købt i udlandet.¹⁹

Fig. 10. Relikvie udført i Vadstena Kloster, 1400-tallet. Efter Estham 1984 s. 16.

Den eneste inventaroptegnelse, som er bevaret fra Vadstena Kloster, er fra 1595. Her opregnes bl.a. 12 antependier, 14 alterduge, 2 korkåber og 20 messehagler. I årene forud havde klostret gennemgået en nedgangsperiode forårsaget af reformationen. En del tekstiler var således forsvundet, da klostret havde været udsat for røveri, mens andre var blevet solgt for at skaffe penge. Salget af tekstiler i perioden 1530–1570 kan dog også tænkes at være tekstiler fremstillet til formålet og derfor ikke fra klosterkirkens egen beholdning.²⁰ En del af de tekstiler, som i dag er bevaret i Vadstena, er ikke alle af svensk oprindelse. En stor del af høj kvalitet er fra værksteder i Flandern, Tyskland og Østeuropa.²¹

Branting og Lindblom mente, at broderikunsten havde profileret Vadstenas tekstilproduktion. De tilskrev Vadstena mange af de bevarede svenske broderier, og med en inddeling af broderierne i flere stilarter fik klostrets produktion karakter af værksted eller skole.²² Billedet er blevet noget nuanceret siden værket udkom i 1928/29. Faktisk kan kun meget få bevarede broderier med sikkerhed tilskrives Vadstena-værkstedet. Dog er eksistensen af en tekstilproduktion blevet understøttet af

arkæologien, hvor fundene af syredskaber koncentrerersig i den nordlige fløj og korsgang.²³

Efter denne gennemgang af oplysningerne om især broderikunstens produktion i Vadstena Kloster, synes det oplagt at konkludere, at der i Vadstena Kloster har foregået en systematisk produktion af tekstiler, som har omfattet pragttekstiler. Hvorvidt denne produktion har været så omfattende, at den har haft betydning for klostrets økonomi, er omdiskuteret. Ud fra antallet af altre og de bevarede tekstiler kan det dog konkluderes, at produktionen har krævet dygtige håndværkere og specialiseret arbejdskraft. At der blandt nonnerne i klostret har hersket en stor kreativitet og teknisk dygtighed, er der ikke tvivl om. Det kan vel tænkes, at Vadstena Kloster har været et blomstrende miljø med rig mulighed for at udfolde kreativitet og udveksle kundskaber, men kan dette miljø have smittet af på omgivelserne? Da Vadstena først er grundlagt i anden halvdel af 1300-tallet, kan det være interessant at undersøge forholdene i den tidlige middelalders nonneklostre som Vreta, Gudhem, Askeby, Riseberga og Vårfruberga²⁴ for at se, om der også her har været en omfattende tekstilproduktion. Er tekstilproduktionen i Vadstena fortsættelsen af en lang tradition ved svenske nonneklostre, eller er det introduktionen af en helt ny mere europæisk tekstiltradition?

Tekstilproduktion i Kloster Lüne

Kloster Lüne har med sikkerhed også haft en produktion af pragttekstiler. Klosteret blev stiftet omkring 1157 af Heinrich Löwe, men blev efter en brand i 1372 flyttet tættere på byen. Efter reformationen blev klosteret ikke nedlagt. I 1711 fik klosteret rang og titel af et evangelisk "Damen-stift".²⁵ I Kloster Lüne har man bevaret en meget stor skat af hørbroderier, uldvævninger, kniplinger, strikkede silkehandsker og præstekraver. I

samlingen er der tekstiler, som er blevet skænket som gave, men hovedparten menes at være fremstillet i klostret. Det er veldokumenteret, at nonnerne frem til slutningen af 1600-tallet brugte en del af arbejdstiden til vedligeholdelse og fremstilling af pragttekstiler og billedtæpper til vægge og altre i klosteret og kirken. Desuden har man bevaret tekstilredskaber. Det er teknik, motiver og ensartetheden, der ligger til grund for antagelsen om en større produktion af tekstiler i selve klostret. To højdepunkter i produktionstiden menes at være 1250-1350 og omkring år 1500.²⁶

Fig. 11. Uldbroderi, detalje af bænkhende. Kloster Lüne 1492. Efter Appuhn 1990 s. 73.

Andre klostre i Tyskland med tekstilproduktion

Kloster Lüne er bedst dokumenteret, når det angår en samlet fremstilling og vurdering af klostrets tekstilbestand. I forbindelse med Kloster Lüne nævnes ofte andre nonneklostre med produktion af pragttekstiler. I det nedersaksiske område findes der således en række nonneklostre, som enten tilskrives pragttekstiler, eller som endnu har en samling af pragttekstiler.

Det er klostre som: Drübeck, Ebstorf, Fischbeck, Helmstedt, Isenhagen, Lüne, Wienhausen og Quedlinburg. Desuden kendes pragttekstiler fra domkirkeskatten i Halberstadt.²⁷ En teori har således været, at der i dette område har været tre hovedcentre: Kloster Lüne med broderede billeder, Quedlinburg med knyttede billeder og Halberstadt med vævede billeder i gobelinteknik.

Fig. 12. Uldbroderi, klostersting og splitsting. Malterer-billedtæppe, Freiburg, Tyskland 1310-1320. Efter Schuette & Müller-Christensen 1963, katalog nr. 185-186.

Litteraturen er dog meget modstridende i disse spørgsmål, en række kildekritiske problemstillinger kan understreges. For det første er det svært at drage nogen konklusioner om tekstilproduktionens omfang ud fra det materiale, der er bevaret, da dette nok ikke er repræsentativt for de enkelte klostres tekstilbestand i middelalderen. Dernæst er det problematisk at konkludere, at et tekstil er fremstillet i det kloster, det er proveniensbestemt til. Broderitraditioner kan være spredt til den verdslige verden via adelsdøtres ophold og uddannelse i klostrene.²⁸

Tekstilproduktion i de danske klostre?

En grund til at tekstilproduktion i nonneklostre ikke har fået så meget opmærksomhed kan være kildernes sparsomme oplysninger. En del udgravninger i enkelte klosteranlæg har kunnet kaste nyt lys på bygningsfunktioner og dagligliv. Dog er de få fund af synåle med tilhørende bygningsfunktion af systue, som er forsøgt i Vor Frue i Randers og Ring Kloster ved Skanderborg, ikke nok til at afgøre, hvorvidt der har været en produktion af pragttekstiler i Danmark. Der er ingen pragttekstiler, som tilskrives nogen af de danske nonneklostre. Dog kan enkelte skriftlige kilder berette om adelens fruer, der er oplært i syning ved et kloster. Således er Birgitte Gøje som barn blev opdraget på Ring Kloster. Ligeledes beretter klostrets skolemester, at der i undervisningen indgik syning og andet håndarbejde.²⁹ En fremstilling af tekstiler har der været, men det har nok været i en anden målestok, end det som kendes fra henholdsvis Vadstena og Kloster Lüne.

Gejstlige kontra verdslige værksteder

Broderikunsten kan anskues på samme måde som malerkunsten og billedskærerkunsten. Produktionen af pragtbroderier har ikke kun været begrænset til klostrene. Langt de fleste værksteder synes faktisk at have verdslig oprindelse, således behandler Branting og Lindblom en anden broderigruppe, som de tilskriver Stockholm-området. I kilderne omtales en maler og perlebroderer ved navn Albertus Pictor. Rent hypotetisk tilskrives broderigruppen ham. Gruppen af broderier fra perioden 1465-89 udviser stiltræk, der ligesom med Vadstenværkstedet gør, at broderierne kan bestemmes som svensk fremstillede. Broderierne er alle fra kirker i Stockholm-området, og ved sammenligning med Albertus Pictors signerede kalkmalerier synes figurstilen at være ensartet.³⁰ Selvom Stockholm-værkstedet og Albertus Pictor er behandlet mange gange siden Branting og

Linbloms publikation, er en evt. sammenhæng hverken be- eller afkræftet.³¹ Det faktum, at endnu et broderiværksted er kendt i Sverige, bringer tanker på banen, om hvordan de to værksteder forholder sig til hinanden. Kan det være en mulighed, at Vadstenas miljø har haft en afsmittende effekt og bidraget til opkomsten af verdslige broderiværksteder?

Undersøger man, hvordan en specialiseret tekstilproduktion i første omgang kan være opstået, falder opmærksomheden på den tidlige middelalders fyrste- og hofstyrede produktion af pragttekstiler. Det første afsætningsmarked for luksustekstiler har været Europas hof og adel.

På den verdslige side har afsætningen til adelen i Norditalien været en forudsætning for produktionen af toscanske luksus-uldstoffer og Luccas silke. Ligeledes har adelen i grevskaberne og fyrstendømmerne i det sydlige af Nederlandene spillet en stor rolle for opkomsten af produktionen af klæde i Flandern. Her har bl.a. det burgundiske hof i Bryssel været et stort afsætningsmarked. En del af den tidlige tekstilproduktion var således styret af hoffets luksusbehov. Senere udviklede disse hofproducenter sig til regulære eksportfirmaer: opus anglicanum-broderi fra London, elfenbensskærerarbejde fra Paris, rustningssmede fra Milano og gobelinvævninger fra Bryssel.³²

På den gejstlige side kan man forestille sig, at kirken selv har stået for sin produktion. En lignende specialisering, som den adelen har opfostret, kan i den gejstlige verden have foregået i klostrene.

Afslutning

Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalders udlægning af broderikunstens udvikling i middelalderen fremhæver skriftlige kilder, der nævner broderi som en god beskæftigelse for kvinder. Her omtales unge piger, som ved hof og større gårde blev oplært i tekstilt håndarbejde.

Ligeledes var de første værksteder for broderikunsten præget af nonneklostrene, som fremstillede tekstiler først og fremmest til eget behov. I løbet af middelalderen udvikledes der af denne ”klosterhusflid” professionelle verdslige værksteder, hvis produkter var af teknisk og kunstnerisk høj kvalitet og målrettet på en stor kreds af kirker.³³

Et andet synspunkt er, at nonneklostre var opbevarings- og forsørgelsesanstalter for lavedelens døtre. Dette har fået en negativ klang, og kan være en af grundene til, at nonneklostre ikke har været et stort forskningsfelt.³⁴

Dette synspunkt kan dog vendes, og nonneklostrene kan i stedet betragtes som uddannelsesskoler for adelsfrøkener. Adelenes sønner kunne blive sendt til klostre for at uddanne sig, men hvorfor skulle dette ikke også kunne gælde for en del af adelens døtre. Også i middelalderen har det været kvindens opgave at forsyne familie og husstand med boligtekstiler og tøj på kroppen. I de bedre stillede husstande kan det sagtens tænkes, at husfruens opgave var at organisere og tilse fremstillingen, eller at en stor del blev købt færdigt, og at hendes eneste egentlige opgave var at brodere pyntepuder og lommetørklæder. En af de arbejdsopgaver, som adelsfrøknerne lærte i klosterskolen har uden tvivl været fremstilling af stof og syning af klædedragt samt tilvirkning af udsmykningstekstiler til kirke og kloster. Den håndværksmæssige kunnen var dog stor hos adelens kvinder, og det må have smittet af på fremstillingen i nonneklostrene.

Tekstilfremstilling har traditionelt været et kvindedomæne, men ligesom klæde- og silkestofproduktionen bliver broderikunsten også en mere specialiseret og organiseret produktion, der domineres af mænd. Hvornår og hvordan dette sker, er svært at bestemme, men det kan tænkes at den arabiske håndværkstradition med dens dygtige mandlige

håndværkere, der kommer til Europa i den tidlige middelalder gennem Palermo og Spanien, har haft indflydelse på udviklingen.

Billedet af produktionen af pragttekstiler, først og fremmest broderier, er mangesidet. Nonneklostre i Europa har haft tekstilproduktion. I hvor stort et omfang klostrene har produceret tekstiler til salg og dermed haft et økonomisk grundlag i produktionen, har denne sammenstilling ikke kunnet vise. Om det er adelens hustruer eller klostrenes nonner, der har fremstillet tekstilerne, er måske underordnet, for en synergieffekt af fremstillingen kan under alle omstændigheder have været, at nonneklostre har været blomstrende udviklingscentre for fremstilling af kvalitetstekstiler, teknisk kunnen og for religiøs kunst.

Litteratur

Appuhn, Horst: *Bildstickereien des Mittelalters in Kloster Lüne*, 3. opl., Dortmund 1990.

Branting, Agnes & Andreas Lindblom: *Medeltida vävnader och broderier i Sverige*, Uppsala och Stockholm 1928/29, nyudg. 1997.

Cardon, Dominique: *La Draperie au Moyen Âge*, Paris 1999.

Estham, Inger: Birgittinska broderier, *Den ljusa Medeltiden Studier tillägnade Aron Andersson* (Statens Historiska Museum Studies 4), Stockholm 1984a, s. 25-42.

Geijer, Agnes: *Ur textilkonstens historia*, Lund 1972.

Holmstedt, Petra: *Textilproduktion och broderikonst i Vadstena kloster Genom bevarat textilt material, skriftliga, historiska källor och arkeologiskt fyndmaterial*, CD-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet 2003.

Karlsson, Jan O. M. & Regnar Sigsjö: *Varnhems kloster kurkan, ruinerna, museet*, Nossebro 1987.

Kroos, Renate: *Niedersächsische Bildstickereien des Mittelalters*, Berlin 1970.

Langkilde, Birgitte: Status over forskningen i de danske nonneklostre, *Aspekter af dansk klostervæsen i middelalderen* (red. I. Kolstrup), Århus 2000, s. 27-46.

Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder artiklen "Broderi" bd. 2 (1957), sp. 258-265.

Pietsch, Christian: *Kloster Lüne Textilmuseum im Evangelischen Damenstift*, Passau 1996.

Rajamaa, Ruth: Birgittinnunnornas arbets- och ämbetsuppgifter *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden* (ed. T. Nyberg)(Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 10), Odense 1991, s. 349-360.

Reinholt, Helle: „...syet i Ring kloster“, *hikuin* 14, 1988, s.199-208.

Schuette, Marie & Sigrid Müller-Christensen: *Broderikonsten från antiken till jugend*, Tübingen 1963.

Spufford, Peter: *Pengar och makt medeltidens handelsmän i Europa* (översat til svensk af M. Eklöf), Ljubljana 2003.

---

¹ Rajamaa 1991 s. 352.

² Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 13.

³ Geijer 1972 s. 249.

⁴ Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 13.

⁵ Spufford 2003 s. 288 ff.

⁶ Spufford 2003 s. 232-240.

⁷ Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 13 ff.

⁸ Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 11 og 15.

⁹ Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 18.

¹⁰ Appuhn 1990.

¹¹ Kroos 1970 s. 8-11.

¹² Schuette & Müller-Christensen 1963 s. 18.

¹³ Branting & Lindblom 1928/29; Geijer 1972.

¹⁴ Branting & Lindblom 1928/29.

¹⁵ Branting & Lindblom 1928/29 indledningen fra 1997.

¹⁶ Branting & Lindblom 1928/29 s. 85ff.

¹⁷ Estham 1984 s. 3.

¹⁸ Branting & Lindblom 1928 s. 86ff.

¹⁹ Estham 1984 s. 26-27.

²⁰ Branting & Lindblom 1928/29 s. 88.

²¹ Estham 1984.

²² Branting & Lindblom 1928/29 s. 90.

²³ Holmstedt 2003 s. 34-36.

²⁴ Karlsson & Sigsjö 1987 s. 3.

²⁵ Appuhn 1990 s. 7 ff.

²⁶ Pietsch 1996 4ff.

²⁷ Kroos 1970.

²⁸ Kroos 1970.

²⁹ Reinholdt 1988.

³⁰ Branting & Lindblom 1928/29 s. 107-122.

³¹ Branting & Lindblom 1928/29 indledningen fra 1997.

³² Spufford 2003 s. 288 ff.

³³ Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder: broderi.

³⁴ Langkilde 2000.
